

**TIJORAT BANKLARIDA DEBITORLIK QARZDORLIK HISOB VA
AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH****Amanturdiyeva Xurshida Muratovna***Termiz iqtisodiyot va servis universiteti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarida debitorlik qarzdorlik hisobi va auditini takomillashtirish jarayoniga chuqurroq yondashiladi. Dastlab, debitorlik qarzdorlikning bank aktivlari tarkibidagi oʻrni va uning tijorat banklarining umumiy moliyaviy koʻrsatkichlariga taʼsiri yoritiladi. Shu jumladan, ushbu qarzdorliklar bankning nafaqat ichki, balki tashqi moliyaviy muvozanatini taʼminlashda ham muhim ahamiyatga ega ekani taʼkidlanadi. Maqolada tijorat banklarida debitorlik qarzdorlikni hisobga olishda uchraydigan asosiy muammolar, jumladan, qarzdorlikning aniq va toʻliq hisobga olinmasligi, toʻlov qobiliyati past boʻlgan qarzdorlar bilan ishlashdagi qiyinchiliklar va kredit risklarini samarali boshqarishda kamchiliklar tahlil qilinadi. Shuningdek, bu muammolarni hal qilish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va hisob jarayonlarini avtomatlashtirish zarurati asoslab beriladi. Debitorlik qarzdorlik auditiga kelsak, maqolada bu jarayonning tijorat banklari faoliyatida nechogʻlik muhim ekanligi, xususan, moliyaviy barqarorlik va likvidlikni taʼminlashda katta rol oʻynashi qayd etiladi. Bank faoliyatida audit jarayonlarini takomillashtirishda xalqaro tajriba va amaliyotlarni oʻrganish muhimligi ham taʼkidlanadi. Xalqaro audit standartlariga mos keluvchi metodikalar asosida auditni amalga oshirish bank aktivlarining toʻgʻri baholanishi, shuningdek, risklarni samarali boshqarish imkonini beradi.

Kalit soʻzlar: tijorat banklari, debitorlik qarzdorlik, buxgalteriya hisobi, audit, moliyaviy barqarorlik, likvidlik, kredit risklari, avtomatlashtirilgan tizimlar, xalqaro audit standartlari, moliyaviy nazorat.

Kirish: Tijorat banklari moliyaviy tizimning ajralmas qismi boʻlib, ular turli moliyaviy xizmatlar koʻrsatish orqali iqtisodiyotni qoʻllab-quvvatlaydi. Banklar oʻz mijozlariga kreditlar berish, depozitlarni qabul qilish, hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish va boshqa xizmatlar orqali daromad olishadi. Ushbu operatsiyalar davomida banklarda turli xil moliyaviy munosabatlar shakllanadi va ularning bir qismi debitorlik qarzdorlik hisoblanadi. Debitorlik qarzdorlik bank aktivlarining muhim qismi boʻlib, uning toʻgʻri boshqarilishi va hisobga olinishi bankning moliyaviy barqarorligini taʼminlashda katta ahamiyatga ega. Mijozlarning oʻz vaqtida toʻlovlarni amalga oshirmasligi bankning likvidlik holatiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin. Shu bois, debitorlik qarzdorlikni toʻgʻri hisobga olish va auditini tashkil qilish bank faoliyatining muhim elementlaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada tijorat

banklarida debitorlik qarzdorlikni hisobga olish va auditini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Bank faoliyatida ushbu jarayonlarning ahamiyati, mavjud muammolar va ularni hal qilish usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tajribaga asoslangan tavsiyalar va zamonaviy metodlar taklif etiladi. Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Tijorat banklarida debitorlik qarzdorlik hisobi va auditini takomillashtirish mavzusi ko‘plab iqtisodchi olimlar va mutaxassislar tomonidan o‘rganilgan. Ular asosan bank aktivlarining to‘g‘ri boshqarilishi, debitorlik qarzdorlikning tahlili va audit jarayonini takomillashtirish yo‘llariga qaratilgan ilmiy ishlarda katta hissa qo‘shganlar. Quyida ushbu mavzuda ilmiy tadqiqotlar olib borgan yetakchi olimlar va ularning ishlari keltiriladi. Basel qo‘mitasi – Banklarda kredit risklarini boshqarish, qarzdorlikni baholash va nazorat qilish borasida asosiy xalqaro standartlar ishlab chiqqan. Ular tomonidan taklif qilingan Basel III qoidalari banklar tomonidan debitorlik qarzdorlikni to‘g‘ri boshqarish va hisobotini ta‘minlashga katta e‘tibor beradi. Merton H. Miller va Franco Modigliani – Ushbu olimlar bank aktivlarini boshqarish va ularning risklarini nazorat qilish sohasida kashshoflar hisoblanadi. Ular kapital tuzilmasi va moliyaviy boshqaruv bo‘yicha tadqiqotlar olib borishgan, bu esa debitorlik qarzdorlik bilan bog‘liq risklarni boshqarishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Michael C. Jensen va William H. Meckling – Ushbu olimlar agentlik nazariyasiga asoslangan tadqiqotlar olib borishgan, bu esa banklar bilan mijozlar o‘rtasidagi moliyaviy majburiyatlar va qarzdorlik munosabatlarini tahlil qilishga imkon beradi. Ularning ishlarida debitorlik qarzdorlikning bank aktivlari ichidagi o‘rniga e‘tibor qaratilgan. J. C. Hull – O‘zining "Risk Management and Financial Institutions" kitobida risklarni boshqarish, shu jumladan, debitorlik qarzdorlikni boshqarishning usullarini tahlil qiladi. Uning asarlari tijorat banklari uchun debitorlik qarzdorlikning tahlili va auditini takomillashtirishda foydali metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Ularning ishlari debitorlik qarzdorlikning to‘g‘ri boshqarilishi va audit uchun zarur metodologik yondashuvlarni beradi. U. V. Dobravsky – Rossiya va boshqa MDH davlatlarida banklarda debitorlik qarzdorlik auditini va uni boshqarish masalalariga oid tadqiqotlari bilan mashhur. Uning tadqiqotlarida debitorlik qarzdorlik auditini va nazoratini kuchaytirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. M. G. Evseeva Bank hisobotlarini shakllantirish va ularning auditini bo‘yicha zamonaviy yondashuvlarni o‘rganib, debitorlik qarzdorlikni tahlil qilish va nazorat qilishda yangi metodlarni taklif qilgan olim. Ushbu olimlar va tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tijorat banklarida debitorlik qarzdorlikni to‘g‘ri hisobga olish, uni audit qilish va risklarni boshqarish masalalariga katta hissa qo‘shdi. Shuningdek, xalqaro amaliyot va nazariy yondashuvlar asosida banklarda debitorlik qarzdorlik auditini takomillashtirish bo‘yicha samarali yo‘nalishlar ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi har qanday ilmiy tadqiqotning poydevori bo‘lib, u orqali muayyan masalaning o‘rganilishi va aniqlik bilan tahlil qilinishi ta‘minlanadi. Tadqiqot davomida qo‘llanilgan usullar, ma‘lumotlar yig‘ish

jarayoni va ular asosida xulosalar chiqarish jarayonlari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – tijorat banklarida debitorlik qarzdorlik hisobi va auditini takomillashtirishning samarali yo‘llarini aniqlashdir. Banklar faoliyatida debitorlik qarzdorlikni boshqarish muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlar va moliyaviy barqarorlikni ta‘minlashda katta rol o‘ynaydi. Shuningdek, audit jarayonida mavjud muammolarni aniqlash va xalqaro tajribaga asoslangan takliflarni ishlab chiqish ham tadqiqotning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Tadqiqotning dastlabki bosqichida tijorat banklarida debitorlik qarzdorlik hisobi va auditini bo‘yicha mavjud nazariy adabiyotlar o‘rganildi. Ushbu adabiyotlar orqali debitorlik qarzdorlikning bank faoliyatidagi o‘rni, u bilan bog‘liq muammolar va xalqaro tajriba tahlil qilindi. Mavjud nazariyalar asosida tadqiqot savollari va gipotezalar shakllantirildi. Tadqiqot davomida tijorat banklarining moliyaviy boshqaruvchilari va auditorlar bilan suhbatlar o‘tkazildi. Ushbu suhbatlar orqali debitorlik qarzdorlikni hisobga olishda va audit jarayonida duch kelinadigan amaliy muammolar va tavsiyalar olindi. Bu usul tadqiqotda qo‘llanilgan amaliy ma‘lumotlarni to‘plash uchun muhim bo‘ldi. Tijorat banklarining moliyaviy hisobotlarini tahlil qilish va debitorlik qarzdorlikni hisobga olish jarayonini kuzatish tadqiqotning amaliy qismiga asos bo‘ldi. Ushbu kuzatuv orqali qarzdorlikning bankdagi umumiy ko‘rsatkichlarga ta‘siri va ushbu jarayonda yuzaga keladigan muammolar o‘rganildi. Kuzatuv natijalari real vaziyatlarga asoslangan tahlillarni amalga oshirishga yordam berdi. Tadqiqotda tijorat banklarida debitorlik qarzdorlikning dinamikasini tahlil qilish uchun vaqt ketma-ketligi tahlili qo‘llanildi. Ushbu usul yordamida qarzdorliklarning o‘zgarish tendensiyalari va ularning bank faoliyatiga ta‘siri o‘rganildi. Bankning o‘tgan yillardagi qarzdorlik ko‘rsatkichlari, buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobotlari tadqiqotning asosiy ma‘lumotlar manbasi bo‘ldi. Tadqiqot davomida xalqaro tajriba va O‘zbekiston tijorat banklari amaliyoti o‘rtasida taqqoslash usuli qo‘llanildi. Ushbu usul orqali banklardagi debitorlik qarzdorlik hisobini va auditini takomillashtirish borasidagi ilg‘or tajribalar va ularni mahalliy sharoitlarga moslashtirish yo‘llari tahlil qilindi. Tadqiqotda asosan tijorat banklarining ochiq manbalaridan va hisobotlaridan ma‘lumotlar yig‘ildi. Moliyaviy hisobotlar, buxgalteriya balanslari va audit hisoboti kabi hujjatlar tadqiqotning amaliy asoslarini tashkil etdi. Shuningdek, statistik tahlil metodlaridan foydalanilib, debitorlik qarzdorlikning tijorat banklari moliyaviy ko‘rsatkichlariga ta‘siri o‘rganildi. Ma‘lumotlar tahlilida korrelyatsiya va regressiya tahlili usullaridan foydalanildi. Bu usullar orqali qarzdorlikning bank faoliyatiga ta‘siri va uni audit qilish samaradorligi baholandi. Xulosa sifatida, yig‘ilgan ma‘lumotlar asosida debitorlik qarzdorlikning to‘g‘ri boshqarilishi va audit jarayonini takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Mazkur tadqiqot tijorat banklarida debitorlik qarzdorlikni boshqarish va auditini samarali tashkil etish borasida muhim yutuqlarga erishish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari banklarning ichki nazorat

tizimlarini kuchaytirish, risklarni kamaytirish va audit jarayonini takomillashtirishda foydalanilishi mumkin. Tadqiqot metodologiyasida qo'llanilgan usullar orqali debitorlik qarzdorlikni tahlil qilishda aniqlik va ishonchlilik ta'minlandi. Bu esa tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada oshirdi. Ushbu tadqiqot tijorat banklarida debitorlik qarzdorlik hisobini va auditini takomillashtirish bo'yicha muhim tavsiyalar ishlab chiqishga imkon berdi. Tadqiqot davomida foydalanilgan metodologiyalar – adabiyotlar tahlili, ekspert suhbatlari, kuzatuv, vaqt ketma-ketligi tahlili va taqqoslash usullari – real vaziyatlarni aniqlash va yechimlarni ishlab chiqishga yordam berdi. Natijada, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini oshirishda va audit jarayonlarini samarali tashkil etishda zarur bo'lgan tavsiyalar ishlab chiqildi. Tahlil va natijalar. Tijorat banklarida debitorlik qarzdorlik hisobi va auditini takomillashtirish jarayonini tahlil qilish uchun banklarning moliyaviy ko'rsatkichlarini chuqur o'rganish zarur. Tadqiqot davomida banklarning o'tgan yillardagi debitorlik qarzdorlik ko'rsatkichlari, ularning audit samaradorligi va bankning umumiy moliyaviy holati bo'yicha statistika yig'ildi. Ushbu bo'limda statistik usullar yordamida olingan ma'lumotlar asosida natijalar tahlil qilinadi. Birinchi navbatda, tijorat banklarida debitorlik qarzdorlik ko'rsatkichlarining dinamikasi tahlil qilindi. Quyidagi jadvalda o'tgan 5 yil davomida tijorat banklarining debitorlik qarzdorlik ko'rsatkichlari keltirilgan. Debitorlik qarzdorlikning o'sib borishi va o'z vaqtida qaytarilish darajasining pasayishi banklarning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir qilmoqda. Shuningdek, audit jarayonida aniqlangan kamchiliklarning ko'payishi bank ichki nazorat tizimlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Muhokama: Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarida debitorlik qarzdorlik hisobi va auditini takomillashtirish muhim masala bo'lib, bu bankning moliyaviy barqarorligi, likvidligi va rentabelligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maqoladagi tahlillar orqali debitorlik qarzdorlikning o'sish sur'atlari, uning o'z vaqtida qaytarilishi darajasining pasayishi va audit jarayonlaridagi kamchiliklar aniqlangan. Endi ushbu natijalarning ahamiyati va ulardan kelib chiqadigan tavsiyalarni batafsil muhokama qilamiz. Tahlil qilingan ko'rsatkichlar debitorlik qarzdorlikning yildan-yilga o'sib borayotganini ko'rsatadi. Bu holat bir tomondan bankning xizmatlaridan keng foydalanilayotganidan dalolat bersa-da, boshqa tomondan, qarzdorlikni boshqarishdagi xatolar va kreditlar qaytarilishidagi muammolarni ham yuzaga chiqaradi. Qarzdorlikning o'z vaqtida qaytarilmasligi bankning likvidligini pasaytirishi, kredit risklarini oshirishi va umumiy moliyaviy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, debitorlik qarzdorlikni to'g'ri hisobga olish va uni samarali boshqarish banklar uchun ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Debitorlik qarzdorlikning o'sishi bank aktivlarining sifatini pasaytiradi. Tahlillar natijasida rentabellik (ROA) ko'rsatkichining pasayishi kuzatildi, bu esa qarzdorlikning bank daromadlariga salbiy ta'sir ko'rsatayotganidan darak beradi. Banklar ushbu muammoni bartaraf etish uchun kredit monitoringi va

risklarni baholash tizimlarini kuchaytirishi zarur. Tahlillardan ko‘rinib turibdiki, debitorlik qarzdorlikning o‘z vaqtida qaytarilish darajasi sezilarli darajada pasaygan. 2019-yilda qarzdorlikning 92% o‘z vaqtida qaytarilgan bo‘lsa, 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkich 80% ga tushgan. Bu holat tijorat banklari uchun jiddiy muammo bo‘lib, qarzdorlar bilan samarali aloqalarni yo‘lga qo‘yish va kredit risklarini boshqarish bo‘yicha yangi yondashuvlarni talab qiladi. Bu pasayishning asosiy sabablari sifatida kreditlar bo‘yicha monitoringning zaifligi, qarzdorlar bilan ishlashda o‘z vaqtida choralar ko‘rilmasligi va bank tomonidan qo‘llanilayotgan risk boshqaruvi strategiyalarining yetarli emasligi ko‘rsatildi. Bu muammolarni hal qilish uchun banklar kredit jarayonining barcha bosqichlarida yaxshilangan monitoring tizimlarini joriy etishi, debitorlarni tahlil qilishda ilg‘or ma‘lumotlar tahlili texnologiyalarini qo‘llashi zarur.

Tahlil natijalariga ko‘ra, audit jarayonlarida debitorlik qarzdorlik bilan bog‘liq kamchiliklar yildan-yilga ortib bormoqda. 2019-yilda audit natijasida aniqlangan kamchiliklar miqdori 5% ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2023-yilda bu ko‘rsatkich 10% ga yetgan. Ushbu holat banklarning ichki nazorat tizimlarini kuchaytirish va audit jarayonlarini yanada samarali tashkil qilish zaruriyatini ko‘rsatmoqda. Audit jarayonlari samaradorligini oshirish uchun xalqaro standartlarga mos keluvchi avtomatlashtirilgan audit tizimlarini joriy etish va zamonaviy audit metodlarini qo‘llash tavsiya etiladi. Avtomatlashtirilgan tizimlar orqali qarzdorlikni real vaqtda kuzatish va to‘liq audit qilish imkoniyatlari oshadi, bu esa moliyaviy xatolarni o‘z vaqtida aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Brealey, Richard A., Stewart C. Myers, and Franklin Allen. Principles of Corporate Finance. 12th ed., McGraw-Hill Education, 2019.
2. Dobravsky, U. V. "Analysis of the Internal Audit in Commercial Banks." Russian Journal of Economics and Finance, 2019.
3. Evseeva, M. G. "Improving Accounting and Control in Banks: Methodological and Practical Aspects." Journal of Financial Control, vol. 21, no. 3, 2020, pp. 112–130.
4. O‘zbekiston Respublikasi "Banklar to‘g‘risidagi qonun". O‘zbekiston Respublikasi Qonunlar to‘plami, 1996.